

AZERBAYCAN SAHASI SÖZLÜKLERİ

*Erdal KARAMAN**

ÖZET

Bu çalışmada, Azerbaycan'da hazırlanan sözlükler ele alındı. Sovyetler Birliğinin ilk yıllarında Azerbaycan'da, daha çok, tercüme sözlükler hazırlanmıştır. Sovyet ihtilalinden sonra, Rusçanın önem kazanmasıyla birlikte, Rusça-Az. Türkçesi, Az. Türkçesi-Rusça sözlüklerine daha çok ihtiyaç duyulmuş ve bu tür sözlükler yayınlanmıştır. 1920'li yılların sonuna doğru Azerbaycan'da sözlükler daha profesyonel olarak hazırlanmaya başlar.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Azerbaycan sözlükleri, Azerbaycan Türkçesi, Sözlükler.

DICTIONARIES PREPARED IN AZERBAIJAN

ABSTRACT

This study is about bilingual dictionaries prepared in Azerbaijan. Translated dictionaries published more in Azerbaijan during the USSR. After the Soviet revolution, Russian gained importance therefore Russian into Azeri, Azeri into Russian dictionaries became more necessary so this type of dictionaries published. Dictionaries published more proficiently in Azerbaijan in the late of 1920.

Key Words: Azerbaijan, Azerbaijani dictionaries, Azerbaijani Turkish language, Dictionaries.

* Dr., Qafqaz Üniversitesi, Öğretim Üyesi, erdalkaraman@yahoo.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Azerbaycan Türkçesi, XIII. ve XIV. yüzyıllarda ortaya çıkmaya başlar. Sözü edilen dönemlerde Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi birlikte ele alınmaktadır. Dil özellikleri yönüyle Anadolu Türkçesinden farklı gibi gösterilen unsurlar aslında her iki Türkçede de aynıdır.¹ Türkçenin iki büyük kolu olan Çağatay ve Osmanlı Türkçesi yanında Horasan'dan Anadolu'ya, Kafkaslardan Bağdat'a kadar, çok geniş bir sahada, XIV. asırdan beri hâkim olan Azerbaycan Türkçesi, Osmanlı ve Çağatay Türkçesi kadar güçlüdür.²

Bahsedilen süreçte gelişimini tamamlayan Azerbaycan Türkçesinin, leksikoloji sahasında da belli bir dönemden sonra, müstakil olarak, ilerleme kaydettiği görülmektedir. Bugüne kadar hazırlanan sözlükler, Azerbaycan Türkçesinin leksikoloji sahasında kaydettiği mesafeyi göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, Azerbaycan sahasında hazırlanan sözlükler, Sovyetler Birliğinden önce ve sonra olmak üzere iki ana başlık altında ele alındı.

Sovyet Öncesi Sözlükler

Batı Türkçesi'nin bir kolu olan Azerbaycan Türkçesindeki ilk sözlük, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, Kaşgarlı Mahmut tarafından hazırlanan "Divanu Lüğati't-Türk" yapıtıdır.

İlk Sözlükler:

Buna müteakip, XIII. yüzyılın sonlarında Fahrettin Hinşünas Nahçıvanî tarafından "Es-Sihah El-Ecemiyye" adlı sözlük hazırlanmıştır. 1279 yılında yayınlanan sözlük, Divanü Lüğati't-Türk eserine benzer bir amaçla kaleme alınmıştır. Bahsedilen sözlük Farslara Türkçe'yi öğretmek amacıyla hazırlanmıştır. Eserde, Farsça kelimelerin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Bazı Farsça kelimelerin eş anlamlıları dilin daha iyi öğretilmesi amacıyla esere eklenmiştir. Sözü edilen eserde birçok kelimenin günümüze kadar uğradığı anlam ve ses değişimini de görmek mümkündür: **aş, ayran, ağac, alma, buynuz, qamış, kuş, kış** gibi.

Bu eserden sonra yayınlanan diğer önemli bir çalışma da 1328 yılında, Muhammet Nahçıvanî'nin hazırladığı "Sihah El-Fars" adlı sözlüktür. Farsça'da çok az kullanılan kelimelerin yer aldığı sözlükte 2300 madde başı vardır. "Sihah El-Fars"ta aynı zamanda,

¹ Bozkurt, Fuat, Türk Dili, Cem Yayınları, İstanbul 1992, s. 208

² Köprülü, M. Fuat, Edebiyat Araştırmaları II, İstanbul 1989, s. 14.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Azerbaycan Türkçesinden Farsça'ya geçen kelimeler de bulunmaktadır.³

Azerbaycan sahasında hazırlanan diğer bir sözlük de XIII. yüzyılın sonlarında XIV. yüzyılın başlarında hazırlanan “İbn-i Mühenna Lüğeti” adlı eserdir. 1900 yılında Rus Türkolog Melioranski tarafından hazırlanan sözlük, Sanpetersburg’da yayınlanmıştır. Melioranski, hazırladığı eserin, Azerbaycan Türkçesinde kullanılan kelimeleri ihata ettiğini dile getirmekte, sözlükteki bazı kelimelerin bugün de Azerbaycan ağızlarında kullanılıyor olmasına dikkat çekmektedir.⁴

Türk lehçelerinden, aynı zaman da Azerbaycan Türkçesinden de, kelime bulunan L., Z. Budakov’un, “Srvnitelny Slovar Turestko-Tatarskih Nareçiy” sözlüğü Türkoloji çalışmaları açısından önemli bir eserdir.⁵ Sözlük, 1869-1871 yıllarda Sanpetersburg’da yayınlanmıştır. Hüseyin Bey Zerdabi’nin çıkardığı Ekinçi gazetesinin 1876 yılında çıkan sayısında bu eser hakkında bir makale yayınlanır. Bahsedilen çalışmada, sözlüğün Azerbaycan kültür ve medeniyeti açısından taşıdığı değere temas edilir.⁶

Bu arada Türkoloji araştırmaları açısından çok önemli bir yere sahip olan Radloff’un 1893–1911 yılları arasında hazırlamış olduğu “Opıt Slovarya Türetskih Nareçiy” eserini de kaydetmekte fayda vardır. Eserde, Altay, Başkurt, Özbek, Tatar, Kırgız, Kırım Tatar, Türkiye, Şor, Uygur, Yakut vb. Türkçeleri yanında Azerbaycan Türkçesinden de binlerce kelime bulunmaktadır. Bu eserde kelimelerin açıklamaları yanında Türk lehçelerinde kullanılan varyantları da verilmiştir. Yetmiş binden çok söz varlığına sahip olan eserde kelimelerin⁷ hangi lehçede geçtiği köşeli parantez içerisinde verilmiştir. Azerbaycan Türkçesindeki kelimeler [Ad.] “Azerbaycanskoe Nareçie” kısaltmasıyla gösterilmiştir.⁸ Aynı zamanda kelimelerin bu sözlükte Rusça ve Almanca karşılıkları da verilmiştir.

³ Buluthan, Helilov, Müasır Azerbaycan Dilinin Leksikologiyası, Bakı 2008, s. 295.

⁴ Müasır Azerbaycan Dili, İlimler Akademisi Yayınları, c. 1, Bakı 1978, s. 299.

⁵ E., E., Orucov, Azerbaycan Dili İzahlı Lüğetin Nezeri Esasları, Bakı 1965, s. 9.

⁶ Ekinçi Gazetesi, Yıl 1876, No.13.

⁷ S. Caferov, Muasir Azerbaycan Dili, Bakı 1982, s. 123.

⁸ V. V. Radloff, Opıt Slovarya Türetskih Nareçiy, c. 1, böl. 1, Sanpetersburg 1893, s. XVI.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

**Rusça-Azerbaycan Türkçesi Sözlüklerinin Hazırlanmaya
Başlanması:**

Rusların, Azerbaycan'a hâkim olduğu dönemde halkları birleştiren, tek çatı altında tutan yegâne dil Rusça'dır. Sözü edilen dönemlerde yürütülen siyasetle Rusça'nın vaz geçilmez dil olması sağlanır. Rusça'nın öğrenilmesinin ne kadar zaruri olduğu şiirlere dahi konu olmuştur. S. A. Şirvanî oğluna yeni dönemde bu dili öğrenmesi gerektiğini şu mısralarla dile getirir:

Ey oğul, her lisana ol ragib,
Hasse ol, Rus elmine talib,
Onlara ihtiyacımız çöktür.
Bilmesek dil, ilacımız yoktur.⁹

Seyit Azim Şirvanî'nin dile getirdiği husus dil çalışmalarında da kendisini göstermiş, bu dönemde Rusça sözlükler tercüme edilmeye başlanmıştır.

Azerbaycan leksikolojisinde 1920'li yıllardan önce hazırlanan üç sözlüğün ayrı önemi vardır. Bu sözlükler diğer sözlüklerin hazırlanmasında öncü olmuştur. Sözü edilen sözlükler, M. Ganizade, Üzeyir Hacıbeyov ve G. Garabeyov tarafından hazırlanmıştır. Ganizade, "Rusça-Azerbaycanca" adlı sözlüğü yayınladı. Bunun yanında hazırladığı "İstilah-ı Azerbaycan" adlı ders kitabının üçüncü bölümünde "Lügat-i Rusi ve Türki" başlığı altında Rusça-Türkçe sözlük yer almaktadır. Bu bölüm, müstakil olarak 1890 yılında Tiflis'te Keşkül matbaasında basılmıştır. Bu baskıda 5050 kelime yer almıştır. Ganizade, eserini hazırlarken daha önce hazırlanan sözlükleri örnek almıştır. Özellikle Vlademir Dal'ın sözlüğünden faydalanan Ganizade, bu eserdeki kelimeleri madde başı olarak seçmiştir. Ganizade'nin eserinde kelimeler Rus alfabesine göre dizilmiştir. Rusça kelimelerin anlamları günlük dilde kullanılan kelimelerle karşılanmıştır. Türkçe kelimeler kiril alfabesiyle ve transkripsiyonlu şekliyle de verilmiştir. Sözlük pratiğe yöneliktir. Arapça ve Farsça kelimelerden az kullanılanlar esere alınmamıştır. Rusça terimlerin karşılığını Arapça ve Farsça kelimelerle vermesinin sebebini Azerbaycan Türkçesinin zayıf olmasına bağlar. Çalışma, Azerbaycan sahasında hazırlanan ilk tercüme sözlük olması yanında, ilk defa hazırlanan tam sözlüklerdendir. Bu eser, Rusça ve Avrupa dillerindeki kelimelerin Azerbaycan Türkçesine kazandırılmasında

⁹ Hesret Hesenov, age, s. 105.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

önemli rol oynamıştır. Bazı kelimelerin karşılıkları eserde olduğu gibi gösterilmiştir:

dinamit: dinamit;

boykot: boykot gibi.

Bahsedilen eserde bazı kelimelerin tercümesi de yanlış verilmiştir:

azarnaya igra: gumar;

amur: aşk;

slesar: sandukçu;

bolvan: heyel;

matros: tayfa;

holera: patlama;

fizika: hikmet;

vıstavka: gondorma gibi.

Sözlükte kelimelerin asıl anlamları verilmiştir. Birçok eşya ve hayvan isimlerinin Rusça karşılıkları eserde yer almıştır. Sözlüğün diğer baskıları 1902 yılında 206 sayfa, 1909 yılında 416 sayfa olarak yayınlanmıştır. 1922 yılındaki baskısı 17000 kelimelik sözcükleriyle yayınlanmıştır.¹⁰

“İstilah-ı Azerbaycan” ders kitabının dördüncü bölümü “Rusi ve Türki Dilmaç” başlığı altında sözlük olarak esere eklenir. Bu bölümde, Azerbaycan Türkçesindeki kelimeler kiril alfabesiyle yazılmıştır.¹¹

Azerbaycan, Sovyet öncesi dönemde de Rusların işgali altında bulunan bir ülkedir. Sovyet öncesinde hazırlanan eserlerde Rusça'nın ve Rus kültürünün tesiri hissedilmektedir. 1907 yılında Üzeyir Hacıbeyov tarafından hazırlanan “Rusça-Türkçe ve Türkçe-Rusça Lüğət” adlı eser bu yönüyle önem arz etmektedir. Hacıbeyov tarafından hazırlanan sözlükle birlikte Azerbaycan Türkçesine yeni kelimeler girmeye başlar. Sözü edilen kelimelerden bazıları şunlardır: **Bolşevik, silahlı üsyan, sosyalizm, sosyalist, sosyal demokrat, dekabrist, demokrasiya, internatsionalizm, kapitalizm, komıssar** vb. Sovyet ideolojisiyle ilgili kelimelerin Rusça'da kullanılan şekliyle, herhangi bir değişikliğe uğramadan esere alınması dikkat çekicidir. O

¹⁰ Hesret Hesenov, Azerbaycan Lüğətçiliyinin Nezeri Esasları, Bakı 1994, s. 108.

¹¹ Hesret Hesenov, age, s. 109.

dönemde Hacıbeyov'un eserinde kullandığı kelimeler, sözlükte yer alan şekliyle, bugüne kadar hiçbir değişikliğe uğramadan Azerbaycan Türkçesinde kullanılagelmiştir. Hacıbeyov, aynı zamanda, sözü edilen kelimelerin imlasıyla ilgili eserinde bilgi vermiştir. İmla hususunda da Rusça örnek alınmıştır. Sözü edilen kelimelerin Rusça'da yazılan şekliyle yazılması gerektiğini dile getirilmektedir.¹² Sözlükte bazı kelimelerin karşılıkları tek kelimeyle verilirken bazılarının da eş anlamlıları eklenmiştir:

zakon-kanun;

vastaniye-usyan, gıyam;

vayna-muharebe, cenk, herb vb.

Hacıbeyov'un hazırladığı sözlükte yer alan kelimelerin bir kısmı bugün kullanılmamaktadır: **defterdar**, **bugün: muhasib**; **divan**, **bugün: mehkeme**; **elani**, **bugün: beyanname** gibi.¹³

İhtilalden önce yayınlanan diğer bir sözlük de Karabey Karabeyov'un hazırladığı eserdir. Çalışma, 1912 yılında "Kamus-ı Türki" adı ile neşredilmiştir. Sözlüğün yazılanmasındaki gaye, Türkçe terimlerin yanında Arapça ve Farsça terimlerin açıklanması ve bu terimlerin Rusçaya çevrilmesi şeklinde belirtilmiştir.¹⁴ Eserde madde başı olarak Azerbaycan Türkçesinde kullanılan kelime verildikten sonra kelimenin anlamı Azerbaycan Türkçesinde açıklanmış, daha sonra da kelimenin Rusça karşılığı eklenmiştir:

ateşperest: ateşi Allah bilen, agnepaklonnik gibi.¹⁵

Burada Türkiye'de yayınlanan Hüseyin Kazım Kadri'nin hazırladığı sözlüğü de zikretmekte fayda vardır. Zira, bu sözlükte Türkiye, Tatar, Özbek, Türkmen, Kırgız ve Uygur Türkçeleri yanında Azerbaycan Türkçesi'nden de kelimeler yer almaktadır. Sözü edilen kelimeler, Fuzuli, Vagif, Zakir, M. Halhali, Seyit Azim Şirvani, A. Şaik, E. Razi, S. M. Ganizade gibi önemli edebi şahsiyetlerin eserlerinden seçilmiştir. Aynı zamanda Molla Nasrettin Dergisinden de misaller alınmıştır.¹⁶ Ahmet Topaloğlu, Kadri'nin sözlüğünde yer alan Azerbaycan Türkçesindeki kelimelerin diğer lehçelere göre daha doğru olduğunu belirtmektedir.¹⁷

¹² Müasır Azerbaycan Dili, c. 1, s. 300.

¹³ Hesret Hesenov, age, s..111-113.

¹⁴ Muasır Azerbaycan Dili, Bakı 1978, s. 303.

¹⁵ Hesret Hesenov, age, s..114.

¹⁶ Müasır Azerbaycan Dili, c. 1, s. 299.

¹⁷ Ahmet Topaloğlu'nun doktora döneminde vermiş olduğu ders notlarından.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Bu dönemde hazırlanan sözlükler ele alındığında, genel olarak, şu eksikliklerin birçok sözlükte ortaya çıktığı görülmektedir:

1. Kelimelerin manalarının eksik olması dikkat çekmektedir. Birçok kelimenin tek anlamını verilmiştir.
2. Rusça kelimelerin somut anlamları yerine, daha çok soyut anlamları verilmiştir.
3. Kelimelerin manaları basit şekliyle verilmiştir.
4. Kelimelerin eş anlamlarına yer verilmemiştir.
5. Sistematik yönden çeşitli problemler vardır.
6. Eserlerin birçoğu ilmi özellik taşımamaktadır.
7. Tercüme sözlüklerde kelimelerin anlamlarında yanlışlıklar vardır.¹⁸

SOVYET DÖNEMİ

Sovyet hükümetinin Azerbaycan'ı işgal etmesiyle birlikte Azerbaycan'da yeni bir dönem başlar. Bu süreçle birlikte hayatın her alanına müdahale edilir, toplum baştan aşağı değiştirilir. Azerbaycan Türkçesi de sözü edilen değişikliklerden nasibini alır. Azerbaycan okullarında çeşitli milletler arasında yakınlığı sağlayacak, Sovyetler halkları arasındaki dostluğu pekiştirecek, milletlerin, Rus ve dünya kültür zenginliklerine katılmasına katkıda bulunacak yegâne araç Rus dilidir. Bundan dolayı herkesin Rusça öğrenmesi gerekmektedir.¹⁹ Bu dönemde politika ve sosyal alanlarda yapılan değişikliklerin yanında edebi düşüncede de değişime gidildiği görülür.²⁰

Lügat Enstitüsü

Bu dönemde dille ilgili çalışmalar, belli bir program dâhilinde yürütülmeye başlanır. 1920 yılından sonra sözlüklerin hazırlanmasını Azerbaycan İlimler Akademisi bünyesindeki “**Lügat Şubesi**” yürütür. Sözü edilen bölümde tecrübeli leksikologlar görev alırlar. İlimler Akademisi bünyesinde çalışmalarını yürüten şube, çeşitli sözlükleri hazırlaması yanında, bir sözlüğün hazırlanmasında takip edilecek yolları gösteren teorik içerikli çalışmalar da yayınlamaya başlar. Bu dönemde leksikoloji sahasında birçok makale kaleme alınır.²¹

¹⁸ H., E. Hesenov, Müasir Azerbaycan Dilinin Leksikası, Bakı 1988, s. 271.

¹⁹ Mehmet Saray, Gaspırah İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği, İstanbul 1993, s. 106.

²⁰ İslam Ansiklopedisi, c.4, s.321.

²¹ H., E. Hesenov, Müasir Azerbaycan Dilinin Leksikası, s. 272.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Azerbaycan'da sözlüklerin hazırlanması 1939 yılından itibaren daha düzenli hale gelmiştir. Sözü edilen yıldan sonra sözlüklerin hazırlanması için “**Lüğətler İnstitutu**” kurulur. Merkez, küçük sözlüklerin yanında büyük sözlükleri de hazırlamaya başlar. Lügatler Enstitüsünde sadece dilciler görev almamıştır. Aynı zamanda diğer alanlardan uzmanlar da sözlük çalışmalarına iştirak etmişlerdir. Bundan dolayı da enstitü, sözlüklerin hazırlanmasında teorikten ziyade pratiğe ağırlık vermiştir.²²

Lüğət Merkezi:

“Lüğətler İnstitutu” yanında 1971 yılında M.T. Tagiyev tarafından “**Lüğət Merkezi**” kurulmuştur. Daha çok iki dilli sözlükler hazırlanmış merkezin Rusça-Azerbaycan Türkçesinde sözlükler hazırlanmıştır. Merkezin, 2002 yılında aldığı kararla “Polyakça-Azerbaycanca”, “Çekçe-Azerbaycanca”, “Bulgarca-Azerbaycanca”, “Ukraince-Azerbaycanca”, “Yunanca-Azerbaycanca” gibi sözlüklerin hazırlanmasına da başlanmıştır. Lüğət merkezinde Azerbaycan'daki çeşitli üniversitelerde görev yapan dilciler çalışmaktadır.²³

Rusça-Azerbaycan Türkçesi/ Azerbaycan Türkçesi-Rusça Sözlükler:

Rusça'nın, her geçen öneminin arttığı bu dönemde, Rusça-Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi-Rusça sözlüklere daha çok ihtiyaç duyulmaya başlanır. 1928 yılından sonra bu ihtiyaç doğrultusunda sözlüklerin hazırlanmasına hız verilir. 1928 yılında Ruhulla Ahundov'un redaktesini yaptığı, “Rusça-Türkçe Lüğət” yayınlanır. Yaklaşık 60 bin kelimelik sözcüğüne sahip olan eser, o dönemde yayınlanan en önemli çalışmalardandır. Tercüme sözlüklerden olan bu eser, Latin ve Arap alfabesiyle hazırlanmıştır. Bugün de önemini yitirmeyen eserin giriş kısmında şu hususlar dile getirilir:²⁴ “Bugün proleter Rusya'ya Azerbaycan'ın iktisat ve tarih bakımından ne kadar güçlü bağlarla bağlandığını kimse inkâr edemez. Sayısı yüz binleri bulan Azerbaycan proleter ve emekçi aydınların Rusçayla irtibatını sağlamak gerekmektedir.²⁵ Her medeni inkişaf yolu sadece proleter yoldan gidecek, Şuralar İttifakı'nın nailiyetleriyle birleşecektir. Azerbaycan halkının genç proleterleri ülkesinin medeni, teknik ve ekonomik bakımdan gelişmesini; edebiyat ve sanatta ilerlemesini istiyorsa Rusça öğrenmelidir. Şimdi Rus dili inkılâp tercümesi ve ananesiyle en zengin halkın dilidir. Proleter inkılâbı

²² Müasır Azerbaycan Dili, İlimler Akademisi Yayınları, c. 1, s. 307.

²³ <http://www.bsu-az.org/dikcentr az.html> (26.12.2008).

²⁴ S. Caferov, age, s. 124.

²⁵ Müasır Azerbaycan Dili, c. 1, s. 305.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

öğrenmek, onu benimsemek, güçlendirmek isteyenler mutlaka Rus dilini öğrenmelidir. Bugün Rus dili bütün proleterlerin mücadele dilidir. Birinciden büyük olmayan ikinci maksadımız Azerbaycan dilini bilmeyenlere bu dilin öğrenilmesini kolaylaştırmaktır.”²⁶

Enstitünün hazırlamış olduğu en büyük eserlerden birisi de H. Hüseyov’un redakte ettiği “Azerbaycanca-Rusça Lüğət” adlı eserdir. Sözlük 1941 yılında yayınlanır. Çalışmada, 17000 madde başı vardır. Yardımcı fiillerle kullanılan kelimeler madde başlarının altında verilmiştir. Burada madde altında verilen kelimelerin ve örneklerin seçilmesinde hatalar vardır. Bazı örneklerin ve madde altında verilen birleşik unsurların madde başındaki kelimeyle uygun düşmediği görülmektedir.

Enstitünün hazırladığı ikinci en önemli eser yine H. Hüseyov’un redakte ettiği “Rusça-Azerbaycanca Lüğət”tir. Sözlük 90.000 civarında sözcüğüne sahiptir. 1940–1946 yılları arasında hazırlanan eser, 1948 yılında devlet ödülü almıştır. Sözlükte Rusça’nın inceliklerinin her yönüyle aksettirilmesi için azami derecede gayret gösterilmiştir.²⁷

1956–1959 yılları arasında Edebiyat ve Dil Enstitüsü tarafından “Rusça-Azerbaycanca Lüğət” yayınlanmıştır. Bu sözlük, 1928–1929, 1940, 1946 yıllarında neşrolan “Rusça-Azerbaycanca Lüğət” örnek alınarak hazırlanmıştır. Sözlüğe yeni kelimeler eklenirken kullanılmayan kelimeler de yeni baskıdan çıkarılmıştır.

1971–1978 yıllarında yayınlanan “Rusça-Azerbaycanca Lüğət” kısmen düzeltilmiş yeni baskıdır. 1956–1959 yıllarında çıkan sözlüğün genişletilmiş şeklidir. Bu eserin birinci cildi 1971 yılında, ikinci cildi 1975, üçüncü cildi ise 1978 yılında neşredilmiştir. Eserin sözcüğüne 89540 kelimedir.²⁸

1965 yılında H. E. Ezizbeyov’un tertip ettiği “Azerbaycanca-Rusça Lüğət” yayınlanır. Her ne kadar madde başı 23 000’ne yakın olsa da kelimelere anlam verilmesi öncekilerden daha zayıftır.²⁹ Bu alanda hazırlanan diğer sözlükler şunlardır: Azerbaycan-Rus, Rus-Azerbaycanca Lüğət 2004.

Diğer Dillerden:

Rusça-Farsça-Azerbaycanca Lüğət 1944,³⁰

²⁶ Rusça-Türkçe Lüğət, Bakı 1928, s. 3.

²⁷ Müasır Azerbaycan Dili, c. 1, s. 3008.

²⁸ H., E. Hesenov, age, s. 273.

²⁹ H., E. Hesenov, age, s. 273.

³⁰ Afak, Gurbanov, age, s. 419-420.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

İngilizce-Azerbaycanca Lüğet 1956,
Azerbaycanca-İngilizce Lüğet 1965,
Fransızca-Azerbaycanca Lüğet 1965,
Almanca-Azerbaycanca Lüğet 1971 yılında
yayınlanmıştır.³¹

Farsça Azerbaycanca Lüğet 2007, Eser, Muhsin Nağısoylu, Ekrem Bağirov, Arif Ramazaonov ve Şehla Abdullayeva tarafından hazırlanmıştır. Sözlükte 35.000 kelime vardır. Sözlüğe klasik Farsçadaki ve günlük dilde kullanılan kelimeler alınmıştır.

Yeni İngilizce-Azerbaycanca Lüğet 2006, Eserde yüz otuz bine yakın kelime vardır.

İngilizce-Azerbaycanca Frazoloji Lüğet 2006,
Müasir Rusca-Azerbaycanca Lüğet 2007,
İngilizce-Azerbaycanca, Azerbaycanca-İngilizce Müasir
Lüğet 2007,
Arapça-Azerbaycanca Lüğet 2007.³²

Diyalektoloji “Ağız” Sözlükleri:

Azerbaycan’da ağız çalışmalarına hız verilmesi Sovyetler Birliği döneminde başlamıştır. Bu tarihten önce Alman araştırmacı Karl Folun, 1903 ve 1904 yıllarında Almanya’da yayımlanan "Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprache" adlı dergide iki makale kaleme alır. Bu çalışmalarda, Güney Azerbaycan, özellikle Tebriz ve çevresindeki yerleşim yerlerinin ağızları üzerinde durulur.³³

Azerbaycan’da ilk defa Doğu grubu ağızları ele alınır. Bu grupta da ilk defa Abşeron ağızları ile ilgili çalışmalar yapılır. N.İ. Aşmarin, 1920’li yıllarda Abşeron ağızları üzerinde derlemeler yapar. Aşmarin’den sonra bu ağızlar üzerine araştırma yapan Şiraliyev olmuştur.³⁴ Sovyetler Birliği döneminde yaygınlaşan ağız çalışmalarlarıyla birlikte ağız sözlükleri de hazırlanmaya başlar.

³¹ H., E. Hesenov, age, s. 273.

³² [http://www.kitabklubu.org\(26.12.200\)](http://www.kitabklubu.org(26.12.200))

³³ M.Ş., Şiraliyev, Azerbaycan Dilinin Nahçıvan Grubu Dialekt ve Şiveleri, s. 14.

³⁴ Erdal Karaman, Karabağ Ağızları, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s 74.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Azerbaycan'da ağız çalışmaları üzerine yapılan kapsamlı çalışmalar, Sovyetler Birliği döneminde başlamıştır. Aşmarin'den sonra 1930'a kadar farklı ağızlardan kelime derleme faaliyeti başlar. Bu süreç içerisinde altmış bine yakın kelime derlenir. Derlenen kelimeler "Azerbaycan Türk Halk Şiveleri Lüğeti"nde bir araya getirilir. İlk cildi, A maddesi, 1930'da, B maddesi 1931'de hazırlanır. 1932 yılından itibaren Azerbaycan ağızları birçok araştırmacı tarafından tercih edilen çalışma sahası olur.³⁵ Sözlüğün hazırlanma fikri ilk defa 1924 yılında ortaya çıkmıştır. 1926 yılında düzenlenen I. Bakü Türkoloji Kurultayı'nda bu fikir beğenilmiştir. 1929 yılında sözlüğü hazırlamak için komisyon kurulur. Ağız sözlüğü olarak isimlendirilen çalışmada edebi eserlerden alınan birçok kelimenin yer alması dikkat çekicidir. Bu sözlükte madde başları verildikten sonra kelimeyle ilgili diğer kullanılışlar da aynı madde altında verilmiştir. Mesela bayatı kelimesi madde başında açıklandıktan sonra, aynı maddede bayatı çek-, bayatı de-, şeklinde birleşik fiiller de eklenmiştir. Sözü edilen eserin eksik yönleri şunlardır:

1. Esere alınan kelimeler sınırlandırılmamıştır.
2. Çalışma ağız sözlüğü olmasına rağmen örnekler edebi eserlerden alınmıştır.
3. Kelimenin hangi yöreye ait olduğu kısaltmalar kısmında verilmiş, bu da sözlüğün kullanımını zorlaştırmıştır.
4. Eser alfabetik olarak hazırlanmasına rağmen kelimeler kök esasına göre dizilmiştir.³⁶

Bunun yanında yukarıda adı geçen sözlükten önce 1921 yılında Gafur Reşad'ın, "Tefsirli Halk Lüğeti" isimli çalışması yayınlanır. 1930 yılında da Saleh Ahundov tarafından hazırlanan "Azertürkçe Yeni Dolu Lüğeti" de ağız sözlüklerindedir. Eserde Karabağ ağızlarından derlenen 18000 kelime bulunmaktadır.³⁷

Ağız sözlüklerinden en önemlilerinden birisi de 1964 yılında neşredilen "Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğeti"dir. Ağız çalışmalarının başladığı 1920'li yıllarda, bu alanda genç araştırmacıların çalışma yapması teşvik edilmiştir. Sözü edilen dönemde 30 ciltlik ağız sözlüğü hazırlanması için planlar yapılmıştır. Fakat Azerbaycan'da 1930'lu yıllarda sürgün furçasının başlaması, daha sonra II. Dünya Savaşının çıkmasıyla derleme faaliyetleri de sekteye uğramıştır. Bundan dolayı da eserin neşri gecikmiştir. İlk

³⁵ M., Şiraliyev, Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları, Bakı 1967, s. 14.

³⁶ Buluthan, Helilov, age, s. 309.

³⁷ Buluthan, Helilov, age, s. 309.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

baskıdan sonra derleme çalışmaları devam etmiştir. Eserin ilk cildi TDK yayınları arasında 1999 yılında, ikinci cildi de yine Türk Dil Kurumu yayınları arasında 2003 yılında çıkmıştır. Bu çalışmaya, 1924 yılından 2004 yılına kadar olan süre zarfında, Azerbaycan Cumhuriyeti başta olmak üzere, Ermenistan, Gürcistan, Dağıstan ve İran'da yaşayan Azeri Türklerinden derlenen kelimeler alınmıştır. Kelimeler alfabetik sıraya göre verilmiştir. Edebi dilde olmayan kelimeler alınmıştır. Kelimelerin derlendiği bölge parantez içerisinde verildikten sonra, kelimenin edebi dildeki anlamı verilmiştir:

barmahlık: (Ağdam, Gence): 1. Yeni dikilmiş ağaç fidanı, çelik 2. Üzüm fidesi dikilmiş yer.

o:şala: (Bakı) bk. Ovşala vb.³⁸

Diyalektoloji “Ağız” Atlası:

Bunun yanında, doğrudan sözlükler içerisinde yer almasa da kelimelerin bölgelere göre fonetik farklılıklarını gösteren "Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Atlası"na değinmekte fayda vardır. Azerbaycan Dilcilik Enstitüsü tarafından 1958 yılında hazırlamaya başlayan eser 17 yıl süren bir çalışma³⁹ sonucunda ilim âlemine sunulur. "Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Atlası" ağız çalışmalarında önemli bir yere sahiptir. Atlasın hazırlanmasına önce Azerbaycan ağızlarından, Doğu grubu ele alınır. Doğu grubu ağızlarının ilk defa harılanmasının sebebi bu bölgedeki ağızların diğer ağızlara nazaran daha çok tetkik edilmiş olmasıdır. Doğu grubu ağızlarından 235 farklı yerleşim yerinden malzeme toplanır. Bu bölüm, 1965 yılında elli harita içeren bir çalışma olarak tamamlanır.

Ağız haritalarının hazırlanmasında Rusya'da, Ukrayna'da, Belerüs'ta, Romanya'da hazırlanan diyalektoloji atlaslarından faydalanılır. 1966 yılından itibaren bütün bölgelerde derleme faaliyetleri devam eder. Azerbaycan'ın 500 yerleşim yerinden derleme yapılır. Her şehirden ortalama olarak 7, 8 köy, bazı şehirlerde de 10, 12 köy ağız çalışması için seçilir. Derleme sırasında köylerin coğrafi konumları da göz önünde bulundurulur. Köylerin birbirine olan uzaklığı 10, 15 km olarak belirlenir. Bazen sözü edilen uzaklık coğrafi faktörlere göre değişiklik arz eder. Çalışmanın tamamı göz önüne

³⁸ Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lügeti, Bakı 2007, s. 5-7.

³⁹Erdoğan Boz, Ağız Atlasları, [\(http://www.turkishstudies.net/sayilar/sayi9/Turkish_Studies_Volume_3.3_Spring_2008\)](http://www.turkishstudies.net/sayilar/sayi9/Turkish_Studies_Volume_3.3_Spring_2008) (09.12.2008)

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

alındığında haritalarda 409 yerleşim yerinden derleme yapılmıştır. Diyalektoloji atlasının hazırlanmasında üç merhale söz konusudur.⁴⁰

1. Dil malzemelerinin toplanması ve haritaların hazırlanması için sözü edilen materyallerin işlenmesi,
2. Haritaların hazırlanması,
3. Haritaların şerh edilmesi.⁴¹

Harita hazırlanırken farklı işaretler kullanılmıştır. Bölgeler renkli dairelerle birbirinden ayrılmıştır. Sözü edilen çalışmalar, M.Ş. Şiraliyev, M.İ. İsmailov, K.T. Ramazanov, T. B. Hamzayev, S.M. Behbudov, E. G. Ağayev, Z. E. Hıçıyev, R. E Kerimov ve E.İ. Kerimov tarafından yapılmıştır. Ağız atlasında toplam 128 harita bulunmaktadır.⁴²

Yabancı Kelimeler Sözlüğü:

İlk ecnebi kelimeler sözlüğü 1947 yılında yayınlanmıştır. Bu sözlükte yaklaşık 466 kelime vardır. Bu eserdeki kelimeleri şu şekilde tasnif etmek mümkündür: Arapça, Farsça, Avrupa menşeli kelimeler. Kelimelerin menşei parantez içerisinde kısaltılarak verilmiştir.

Bu esere müteakip 1960 yılında “Azerbaycan Edebi Dilinde İşlenen Arap ve Fars Sözlerin Kısa Lüğeti” yayınlanmıştır. Eseri, S. Ceferov, İ. Hacıyev, H. Mirzezade, C. Bağirov hazırlamıştır. Sözlükte yaklaşık 6000 kelime vardır. 13. yüzyıldan günümüze kadar Azerbaycan Türkçesine geçen kelimeler bu çalışmada bir araya getirilmiştir.

1966 yılında “Arap ve Fers Sözleri Lüğeti” yayınlanmıştır. Bu eserde 16000’den çok Arapça ve Farsça kelime vardır.⁴³

1966 yılında Azerbaycan İlimler Akademisi tarafından “Arap ve Fers Sözleri Lüğeti” hazırlanmıştır. Bu eser hazırlanırken M. F. Ahundov’dan sonraki yazar ve şairlerin eserleri taranmıştır. Nesimi,

⁴⁰ Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası, Bakı 1990.

⁴¹ Leyla Karahan, Azerbaycan Diyalektoloji Atlası Hakkında” Türk Dili Dergisi, Sayı: 567, Ankara 1999, s. 185–189.

⁴² Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası, Bakı 1990

⁴³ Buluthan, Helilov, age, s. 319.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Hatayi, Kışveri, Fuzuli gibi aydınların eserlerindeki kelimeler alınmamıştır. Madde başı 15500 kelimededen oluşmaktadır.

1966 yılında, “Azerbaycan Klassik Edebiyyatında İşledilen Arap ve Fers Sözlere Lüğeti” adlı eser hazırlanır. Çalışma 219 sayfadır.

1967 yılında “Arap ve Fers Sözlere Lüğeti” geliştirilmiştir. Sözlük Azerbaycan Klasik edebiyatını okumak için hazırlanmıştır. Hazırlayanlar: B. T. Abdullayev, E. E. Orucov, Y. Z. Şirvani’dir.

1971 yılında “Azerbaycanca Mektep Danışık Kitapçası” isimli eser, Elesger Memmedov tarafından hazırlanmış olup 183 sayfadır.

1972 yılında “Arapça-Azerbaycanca Lüğeti” Elm neşriyat tarafından hazırlanan eser dört cilttir.

1985 yılında “Farsça-Azerbaycanca Danışık Lüğeti” B. T. Abdullayev tarafından hazırlanmış olup 1040 sayfadır.

2005 yılında Şerk-Gerb neşriyat tarafından “Klassik Azerbaycan Edebiyatında İşlenen Arap-Fers Sözlere Lüğeti” adlı eseri Behruz Abdullayev, Mirza Esgerli, Hasan Zerinezade hazırlamışlar.⁴⁴

Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü:

Seyfettin Altaylı tarafından 1994 yılında hazırlanan sözlük Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesinedir. Eser “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti”nin fişlenmesiyle başlanmıştır.⁴⁵ Madde başları Türkiye Türkçesinde açıklamalar Azerbaycan Türkçesinde verilmiştir. Eserin girişinde hem Türkiye hem de Azerbaycan Türkçesi alfabesi verildikten sonra kısaltmalar eklenmiştir.

Azerbaycan Dilinin Omonimler “Sesteş Kelimeler” Lüğati:

Sesteş kelimeler sözlüğü, 1981 yılında H. Hesenov tarafından tertip edilmiştir. Sözlükte sekiz yüzden fazla kelime yer almaktadır. Sözü edilen sözlük 2007 yılında tekrar yayınlanmıştır. Çalışma, 168 sayfadan oluşmaktadır. Kelimeler alfabetik olarak verilmiştir.

küp: su kabı

⁴⁴ Buluthan, Helilov, age, s. 319–326.

⁴⁵ Seyfettin Altaylı, Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, İstanbul 1994, s. 5.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

küp: saç kesilen yer

görüş: Konuşma için ayrılan vakit

görüş: fikir vb.⁴⁶

Azerbaycan Dilinin Sinonimler “Eş Anlamlı Kelimeler”

Lügati:

İlk defa 1990 yılında yayınlanan sinonimler sözlüğü, İsmail Memmedov ve Hesret Hesenov tarafından hazırlanmıştır. Daha sonra 2007 yılında Neriman Seyideliyev tarafından hazırlanan “Azerbaycan Dilinin Sinonimler Lüğeti” 424 sayfalık hacmiyle yayınlanır. Sözlükte on bir bine yakın kelime yer almaktadır. Sözlük hazırlanırken edebi dilden, ağızlardan, yabancı dillerden kelimeler alınmıştır. Eserin hazırlanmasında şu hususlar göz önünde bulundurulmuştur:

1. Kelimeler alfabetik olarak verilmiş.
2. Sözlükte çok kullanılan kelimeler yer almıştır.
3. Çok kullanılan kelimeler esas alınmış.
4. Sözlük hazırlanırken edebi dilden, ağızlardan, yabancı dillerden kelimeler alınmıştır.

5. Kelimenin kullanıldığı alan parantez içinde gösterilmiştir.

ana, cici (dialekt) **mader** (arkaizm)

arvad, övret (eski) **zövce** (eski)

6. Bazı kelimelerin mecaz anlamları da eklenmiştir.

hiylekar, tülkü (mec.)

igid, koç (mec.) vb.⁴⁷

Azerbaycan Dilinin Antonimler “Zıt Anlamlı Kelimeler”

Lügati:

1985 yılında Hesret Hesenov adıyla yayınlanan sözlük, 2007 yılında tekrar basılmıştır. Çalışma, 144 sayfadan oluşmaktadır. Eserde; işle (**yahşılık-pislik; çalışkan-tenbel**), tabiat hadiseleriyle

⁴⁶ Hesret Hesenov, Azerbaycan Dilinin Omonimler Lüğeti, Bakı 2007, s. 5–7.

⁴⁷ Neriman Seyideliyev, Azerbaycan Dilinin Sinonimler Lüğeti, Bakı 2007, s. 5–7.

(soğuk, isti; kuraklık-yağmurluk); zamanla (gece-gündüz), ve mekânla ilgili (uzak-yakın, dere-tepe) kelimeler yer almaktadır.⁴⁸

Azerbaycan Dilinin Frazeeoloji “Deyim” Lügatleri:

Azerbaycan’da frazeoloji sözlükleri (deyim sözlükleri) geçen yüzyılın ortalarında hazırlanmaya başlar. M. Tagiyev 1964 yılında “Kısa Rusça-Azerbaycanca Frazeeoloji Lügeti”ni hazırlamıştır. Aynı kitap 1974 yılında genişletilmiş şekilde tekrar yayınlanır.⁴⁹ Bahsedilen eserdeki deyimlerin karşılığı birkaç farklı ibare ile açıklanmıştır. Deyimler Rus alfabesine göre dizilmiştir.⁵⁰ Diğer taraftan 1976 yılında E. Orucov’un hazırladığı “Azerbaycanca-Rusça Frazeeologiya Lügeti” 248 sayfalık bir hacimle yayınlanır.⁵¹ Daha sonra 1998 yılında İ. Memmedov, A. K. Elekberov, B.T. Abdullayev, N.R. Rahimzade, N.F. Seyideliyev, N.E. Helifezade “Azerbaycan Dilinin Frazeeologiya Lügeti”ni hazırlarlar. Neriman Seyideliyev de 2004 yılında Azerbaycan Destan ve masalarını esas alarak “Frazeeologiya Lügeti”ni hazırlar.⁵²

Azerbaycan Dilinin Orfoepiye “Telaffuz” Sözlüğü:

Orfoepiye sözlükleri kelimelerin doğru telaffuzunu gösteren sözlüklerdir. İlk defa bu eserde sözlük ibaresi yer almaktadır. “Azerbaycan Dilinin Orfoepiye Sözlüyü” 1983 yılında yayınlanmıştır. Bu sözlük Azerbaycan Türkçesindeki telaffuzu zor olan kelimelerin söylenişlerini vermektedir. Okuyuculara kolaylık olması düşüncesiyle sözlükte telaffuzla ilgili prensipler eserin giriş kısmında yer almaktadır. Sözlüğün çok geniş kitleler için hazırlandığı vurgulanmaktadır. Azerbaycan’da ilk defa hazırlanan eserin sunuculara, oyunculara, sanatçılara, ilim adamlarına, öğrenci ve öğretmenlere kısaca herkese yardımcı olacağı belirtilmektedir.⁵³

Azerbaycan Dilinin Orfografiya “İmla” Lügati:

Bu sözlükler Türkçedeki “İmla Kılavuzları”dır. Azerbaycan dilinin ilk orfografik sözlüğü 1929 yılında “İmla Lügeti” ismiyle yayınlanmıştır. Burada görüldüğü gibi 1929 yılında Rusça aracılığıyla geçen orfografiya yerine Arapça “imla” terimi kullanılmaktadır. 1940 yılında yayınlanan kılavuzda Rusça “orfografiya” kelimesi

⁴⁸ Hesret Hesenov, Azerbaycan Dilinin Antonimler Lügeti, Bakı 2007, s. 5.

⁴⁹ İ. Memmedov, Frazeeologiya Lügeti, Bakı 2004, s. 4.

⁵⁰ M. T. Tagiyev, Rusko-Azerbaycanskiy Frazeeologičeskiy Slovar, Bakı1974., s. 18.

⁵¹ E. Orucov, Azerbaycanca-Rusça Frazeeologiya Lügeti, Bakı 1976, s. 6.

⁵² Neriman Seyideliyev, age, s. 4-5.

⁵³ Afak Kurbanov, Muasir Azerbaycan Dili c. 1., s. 422.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

kullanılmıştır. Bu sözlükte çok az kelime yer almıştır. İlk olması yönüyle bu eser önem arz etmektedir. 1940 yılında “Orfografiya Lüğeti” yayınlanır. Bu sözlüğün de hacmi çok küçüktür. Bütün kelimeler sözlükte yer almaz. 1960 yılında İlimler Akademisi yayınları arasında “Azerbaycan Dilinin Orfografiya Lüğeti” yayınlanır. Daha sonra eserin ismi “Azerbaycan Dilinin Orfografik Kaydaları” şeklinde değiştirilmiştir. Diğer imla kılavuzu ise 1975 yılında “Azerbaycan Dilinin Orfografiya Lüğeti” çıkmıştır. 1960 yılında hazırlanan kılavuzun genişletilmiş şeklidir. Eserin önsözünde şu hususlara dikkat çekilir:

1.Önceki kılavuzlarda eş anlamlı kelimelere yer verilirken, bu baskıda, en çok kullanılan kelimelerin esere alınmasına karar verilmiştir. (**gizlenpaç, gizlenkaç**) Bu kelimelerden en çok kullanılanı seçilecektir.

2.Teknolojik gelişmelere paralel olarak (**kosmos** “uzay”, **orbit** “eksen”) gibi kelimeler eserde yer almıştır.

3.Kılavuz bazı gereksiz kelimelerden arındırılmıştır.⁵⁴

1990 yılının ortalarından başlayan imla kılavuzu çalışmaları günümüze kadar devam etmiş olup 1975 yılındaki Kiril alfabesiyle hazırlanan kılavuzda 58.000 madde başı yer alırken Latin alfabesiyle hazırlanan kılavuzda madde başı 80.000 kelimeye çıkmıştır. Yeni kılavuzda yabancı menşeli kelimelerin özellikle de Rusça’dan geçen kelimelerin bazılarının Azerbaycan Türkçesinde hangi anlamda kullanıldığı da verilmiştir. Mesela **polaka** “raf” anlamında iken bu kelimenin “dans çeşidi” anlamına geldiği belirtilmiştir. 2004 yılında yayınlanan kılavuzda kesme işareti kaldırılmıştır. Mesela şiir kelimesi önceden kesme işaretiyle “şe’r” şeklinde yazılırken son baskıda kesme işareti kaldırılmış “şeir” şekliyle yeni kılavuzda yer almıştır.⁵⁵

Bilim ve Sanat Terimleriyle İlgili Sözlükler:

Bu tür sözlükler Azerbaycan’da 1920 yılından sonra hazırlanmaya başlanmıştır. 1920 yılında “Rusça’dan-Türkçe’ye Hüğüg Terminleri Lüğeti” Azerbaycan’da yayınlanan ilk terim sözlüğüdür. 1921 yılında “Rusçadan-Türkçeye Yollar Tehniki İstilahlar Lüğeti”, 1922 yılında “İctimai-İktisadi İstilahat Elmiyye Lüğeti” neşredilmiştir. 1929 yılında terminoloji komitesi kurulur.

⁵⁴ Afak Kurbanov, Muasir Azerbaycan Dili c. 1., s. 423.

⁵⁵ Azerbaycan Dilinin Orfoqrafiya Lüğeti, Bakı 2004, s. 6.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

1952 yılında bu kuruluş tekrar düzenlenmiştir. 1922-1930 yılları arasında neşrolan terim sözlüklerini şu şekilde sırlamak mümkündür:

“İdare İstilahları Lüğeti” 1924,

“Rusçadan-Türkçeye Yollar Tehniki İstilahları Lüğeti” 1926,

“Nebatat İstilahları Lüğeti”, “Hügug İstilahları Lüğeti”1927,

“Rusça-Türkçe Kısa Döyüş Lüğeti”1927,

“Kimya İstilahları Lüğeti” 1927 yılında yayınlanmıştır.

1929–1940 yılları arasında otuzdan çok terim sözlüğü hazırlanır. 1940–1942 yılları arasında dört adet terim sözlüğü hazırlanır. 1942–1952 yılları arasında terim sözlüğü yayınlanmaz. 1920 yılından günümüze kadar 100 kadar terim sözlüğü yayınlanmıştır.⁵⁶ Diğer Terim sözlüklerinden bazılarını şu şekilde sırlamak mümkündür:

a) Dilcilikle İlgili:

1. “Rusça-Azerbaycanca Dil ve Grammatika Terminleri” hazırlayan: D. Kuliyeve, Bakı 1939.
2. “Dilçilik Terminleri Lüğeti” İlimler Akademisi Yayını, Bakı 1957

b) Edebiyatla İlgili:

1. “Edebiyatşünaslık Terminleri” Bakı 1954
2. “Edebiyatşünaslık Terminler” Bakı 1957.
3. “Azerbaycan Klassik Edebiyatında İşledilen Adların ve Terminlerin Şerhi” Hazırlayan: A. M. Babayev, Bakı 1993.
4. “Azerbaycan Bedii Dilinin Epitetleri” Hazırlayan: Leman Feride, Bakı 1995.
5. “Edebiyyat ve Dilçilik Sözlüyü” Bakı 1967.

c) Felsefe Terimleri:

1. “Felsefe Sözlüyü” Bakı 1967

d) Hukuk Terimleri:

1. “Hükuk Sözlüyü” Bakı 1967

⁵⁶ H. E. Hesenov, age, s. 273.

e) Estetik:

1. “Kısa Estetika Lüğeti” Bakı 1970.

f) Pedegoji, Psikoloji:

1. “Pedegogika, Halk Maarifi ve Psikologiya Sözlüyü” Bakı 1967.
2. “İngilize-Azerbaycanca Pedegoji-Psiholoji Lüğeti” Bakı 1999.

g) Tarih:

1. “Azerbaycan Tarihi Sözlüyü” Bakı 1967.
2. “Umumi Tarih Sözlüyü” Bakı 1967.

h) Askerî:

1. “Herbi İş Sözlüyü” Bakı 1967.

I) Kütüphane ile ilgili:

1. “Kitaphana-Bibliyografiya Terminleri” Hazırlayan: E.H. Gehramanov, Bakı 1964.

İ) Siyasi İktisadi

1. “Kısa Siyasi Lüğet”, Bakı 1966.
2. “İktisadiyyat Sözlüyü” Bakı 1967.
3. “Bazar İktisadiyyatı Sözlüyü” Hazırlayanlar: İ.M. Abbasov, A.H. Tagiyev, Bakı 1996.
4. “Müasir Beynelhalk İktisadi Münasibetlerde İstifade Edilen 700 termin” Hazırlayanlar: Oktay Efendiyev, Etibar Eliyev, Bakı 2004.

Terim sözlükleri arasında; Biyoloji, Botanik, Zooloji, Anatomi, Tıp, Kimya, Fizik, Matematik, Fizyoloji, Ekoloji ve Tarım, Mimarlık, Coğrafya, Jeoloji, Petrol ve Maden İşleri, Otomobil, İnşaat gibi sahalarda hazırlanan sözlükler mevcuttur.⁵⁷

Azerbaycan Dilinin İzahlı “Açıklamalı” Lüğati:

“Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti” 1940’lı yıllarda hazırlanmaya başlanır. Birinci cildi 1966 yılında neşredilir. Bu cildi Azerbaycan İlimler Akademisi üyesi Eliheydar Orucov hazırlamıştır. Sözlüğün ikinci cildi 14 yıl aradan sonra çıkar. İkinci cilt, Eliheydar Orucov, Behruz Abdullayev, Nergiz Rehimzade, Memmedhüseyn Helifezade ve Mikail Rzakuluzade tarafından hazırlanmıştır. 3 yıl sonra

⁵⁷ Buluthan, Helilov, age, s. 355–383.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

da 3. cilt hazırlanır. 4. cilt de 1987 yılında yayınlanır. Eserin önsüzünde sözlüğe alınan kelimelerin nitelikleri üzerinde durulurken, Nesimi'nin, Fuzuli'nin söz varlığının tamamının sözlükte yer almadığı vurgulanmakta, sözü edilen şairlerin kullandıkları kelimelerden bugün de kullanılanlarının esere alındığı belirtilmektedir.⁵⁸

“Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti” bir dönemde üç cilt olarak yayınlanmıştır. Eserde, Nesimi'den başlayarak günümüze kadar olan edebi dilde kullanılan kelimeler yer almıştır. 1997–2000 yılları arasında yayınlanan “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti”ndeki kelimelerin sayısı şöyledir:

- I. Cilt 1997 yılında basılmıştır. 15500 madde başı ve 3500 ibare,
- II. Cilt 1999 yılında yayınlanır. 14000 madde başı, 3000 ibare,
- III. Cilt 2000 yılında yayınlanır. 15700 madde başı, 3100 yakın ibare vardır.”

2005 yılında A. Ahundov'un tertip ettiği sözlüğe yaklaşık 1500 kelime daha eklenmiştir.⁵⁹ Eserin Latin alfabesiyle hazırlanan son baskısı 4 cilttir.

Kelimelerin seçilmesinde göz önünde bulundurulmuş kıstaslar:

1. Sözlük ağızlarda bulunan bütün kelimeleri içine almaz. Eserde bugüne kadar Azerbaycan edebi dilinde kullanılan bütün kelimelere yer verilmiştir. Sözlüğe alınan kelimelerin özellikleri şöyledir:

a. Terimler,

b. Önceden Azerbaycan Türkçesine kullanılan, şimdi ise geçmişin çeşitli yönlerini aksettiren kelimeler sözlükte yer almıştır: **yüzbaşı, bey, koçu, bezzaz, zadegan** vb.,

c. Günümüzde tarih kitaplarında yer alan ve terim olarak kullanılan kelimeler: **beylerbeyi, serdar, hakan** vb.,

d. Boy ve millet isimleri:

1. Çağdaş İsimler: **Macarlar, Çehler, Almanlar** vb.,

2. Şimdi mevcut olmayan millet isimleri: **Skifler, Hezerler, Peçenekler** vb.,

⁵⁸ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, Bakı 2006, s. 11–12.

⁵⁹ Buluthan, Helilov, age, s. 300.

e. Tarihi şahsiyetlerin isimlerinden bugün mecaz ve sembol olarak kullanılanları: **Elatun** “çok bilgili”, **loğman** “mahir hekim”, **hatem** “sehavetli adam” vb.,

f. Halkın kullandığı edebiyatta yer alan dini terimler: **namaz, dua, ziyaret** vb.,

g. Ağızlardan edebi dile geçen kelimeler,

h. İkilemeler: **gece-gündüz, geliş-gidiş, dağ-taş** vb.,

ı. Edebi dilde kullanılan kısaltmalar **SSRİ, kolhoz, raykom, komsomol** vb.,

i. Küçültme isimleri: **kiçicik, kuşçağız** vb.,

k. Ses taklidi kelimeler: **miyov miyov, cik cik** vb.,

l. Sifat-Fiillerden isimleşenler: **okuyan, çalan, tutan** vb.,

Yabancı dillerden geçen kelimelerin kökenleri köşeli parantez içerisinde kısaltılmış şekilde verilmiştir.⁶⁰

Diğer İzahlı “Açıklamalı” Sözlükler:

Azerbaycan Türkçesinde hazırlanan diğer izahlı “açıklamalı” sözlükler şunlardır:

“Azerbaycan’ın İzahlı Coğrafi Adlar Lüğeti” 1960,

“İzahlı Coğrafi Lüğeti” 1966, Osman Osmanov ve Behruz Abdullayev,

“İzahlı Dilçilik Lüğeti” 1969, Ali Ferecov,

“Coğrafi Adlar İzahlı Lüğeti” 1982, Nebi Nebiyev ve Budak Budakov,

“Edebiyat Dersliklerinde Tesadüf Olunan Çetin Sözlerin İzahlı Lüğeti” 1983, Kuşdan Bağirov,

“Rusça-Azerbaycan’ca İzahlı Herbi Terminler Lüğeti” 1985, M. Seyidov,

“İzahlı Ekologiya Lüğeti” 1997; K. Ş. Memmedov, M.Y. Helilov ve F. Ş. Eliyev,

“Azerbaycan-Türk Şehs Adları İzahlı Lüğeti” 1998; Aydın Abiyev,

⁶⁰ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, s. 11–12.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

“Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti” de 2001 H. Eliyev, Arif Kazımov.⁶¹

Etimoloji Sözlükleri:

B. Ehmedov’un “Azerbaycan Dilinin Kısa Etimoloji Lüğeti” 1999,

B. Ehmedov’un “Kısa Etimoloji Lüğeti” de 2001 yılında yayınlanmıştır.⁶²

SONUÇ:

Azerbaycan’da, özellikle, Sovyetler Birliğinin ilk dönemlerinde “Rusça’dan Azerbaycan Türkçesine” sözlükler hazırlanmıştır. Sovyetler Birliği döneminde önemli görevlere gelenlerin mutlaka Rusça bilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı da zikredilen dönemde Rusça’dan Azerbaycan Türkçesine sözlüklerin hazırlanmasında artış gözlenmiştir. Diğer taraftan Sovyetler Birliği’nin ilk dönemlerinde ideolojiyle ilgili kelimelerin Rusça’da kullanılan şekliyle sözlüklere alınması, daha sonra herhangi bir değişikliğe uğramadan, günümüzde de kullanılıyor olması dikkat çekicidir.

Azerbaycan’da, Sovyetler Birliğinin ilk dönemlerinde leksikoloji sahasında kullanılan birçok terimin Türkiye Türkçesindeki terimlerle benzerlik arz ettiği görülmektedir. İlk dönemlerde, 1940’lı yıllara kadar, sözlüklere isim verilirken “Türkçe Lüğet” tabiri kullanılmıştır. Bu tarihten sonra “Azerbaycan’ca” ya da “Azerbaycan dili” tabiri tercih edilir. Diğer taraftan 1920’li yıllarda hazırlanan imla kılavuzu için yine “İmla Lüğeti” ismi verilmiştir. Daha sonraki dönemlerde bu terimin yerini Rusça’da kullanılan “orfografiya” kelimesi almıştır. 1900’lü yılların başında bazı sözlüklerin isimlerinin Farsça tamlamalar şeklinde olması da dikkat çekicidir. Lüğet-i Rusi, Kamus-i Türkî gibi. Sovyetler Birliği döneminde Farsça terkiplerin sözlük ismi olarak kullanılmamıştır. Diğer taraftan Azerbaycan’da leksikoloji sahasında en sık kullanılan terim “lüğet” kelimesidir. 1960’lı yıllarda “sözlük” tabiri de sıklıkla kullanılmıştır.

Bunun yanında Sovyetler Birliği döneminde kurulan “Lügat Enstitüsü” ve “Lügat Merkezi” sözlüklerin hazırlanmasında öncülük etmiş, leksikoloji sahasında yapılacak çalışmalara yön vermiştir. Sözü edilen merkezlerde çeşitli üniversitelerden leksikologlar görev almıştır.

⁶¹ Buluthan, Helilov, age, s. 302–304.

⁶² Buluthan, Helilov, age, s. 302–304.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Bugüne kadar Azerbaycan’da birçok sözlük hazırlanmış bulunmaktadır. Genel sözlüklerden, iki dilli sözlüklere, ağız sözlüklerinden terim sözlüklerine, terim sözlüklerinden tercüme sözlüklere kadar farklı nitelikteki sözlükler halkın istifasına sunulmuş bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- ALTAYLI, Seyfettin, Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, İstanbul 1994.
Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası, Bakı 1990.
Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğeti, Bakı 2007.
Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, Bakı 2006.
Azerbaycan Dilinin Orfoqrafiya Lüğeti, Bakı 2004.
BOZ, Erdoğan, Ağız Atlasları, Turkish Studies- İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic- Volume 3/3 Spring 2008.
CAFEROV, S., Muasir Azerbaycan Dili, Bakı 1982.
Ekinçi Gazetesi, Yıl 1876, No.13.
HELİLOV, Buluthan, , Müasir Azerbaycan Dilinin Leksikologiyası, Bakı 2008.
HESENOV , H., E., Müasir Azerbaycan Dilinin Leksikası, Bakı 1988.
HESENOV ,Hesret, Azerbaycan Dilinin Omonimler Lüğeti, Bakı 2007.
HESENOV, Hesret, Azerbaycan Dilinin Antonimler Lüğeti, Bakı 2007.
HESENOV, Hesret, Azerbaycan Lügetçiliyinin Nezeri Esasları, Bakı 1994.
http://www.bsu-az.org/dikcentr_az.html (26.12.2008).
<http://www.kitabklubu.org>(26.12.200)
- İslam Ansiklopedisi, c.4.
KARAHAN, Leyla, Azerbaycan Diyalektoloji Atlası Hakkında” Türk Dili Dergisi, Sayı: 567, Ankara 1999.
KARAMAN, Erdal, Karabağ Ağızları, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

-
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat, Edebiyat Araştırmaları II, İstanbul 1989.
- KURBANOV, Afak, Muasir Azerbaycan Dili c. 1.
- MEMMEDOV, Frazеolgiya Lüğeti, Bakı 2004.
- Muasir Azerbaycan Dili, Bakı 1978.
- Müasir Azerbaycan Dili, İlimler Akademisi Yayınları, c. 1, Bakı 1978.
- Müasir Azerbaycan Dili, İlimler Akademisi Yayınları, c. 1.
- ORUCOV E., Azerbaycanca-Rusça Frazеologiya Lüğeti, Bakı 1976.
- ORUCOV, E., E., , Azerbaycan Dili İzahlı Lüğetinın Nezeri Esasları, Bakı 1965.
- RADLOFF, V. V., Opiı Slovarya Türskih Nareçiy, c. 1, böl. 1, Sanpetersburg 1893.
- Rusça-Türkçe Lüğet, Bakı 1928.
- SARAY, Mehmet, Gaspırah İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği, İstanbul 1993.
- SEYİDELİYEV, Neriman, Azerbaycan Dilinin Sinonimler Lüğeti, Bakı 2007.
- ŞİRALİYEV, M., , Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları, Bakı 1967.
- ŞİRALİYEV, M.Ş., , Azerbaycan Dilinin Nahçıvan Grubu Dialekt ve Şiveleri.
- TAGIYEV, M. T., Rusko-Azerbaycanskiy Frazеologiçeskiy Slovar, Bakı1974.
- TOPALOĞLU, Ahmet, Doktora Ders Notları.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*